

Утвердження правди – це перемога добра над злом, це "братолюб'є", це національна і соціальна воля. Любов – правда – добро не допускають поневолення. Правда – це всеперемагаюча сила, тому що вона є властивістю Бога. У Т. Шевченка кількісно переважають у сполученні з лексемою *правда* дієслова, що утверджують правду. Стати за правду у Т. Шевченка – стати на захист простих, "темних", "незрячих" людей.

Т. Шевченко своїм життям і творчістю виконав християнську заповідь любові: у боротьбі за правду, у пророчому слові, яке "возвіщає", викриває неправду і зло, у слові, як молитві до Бога, розмові з Богом.

1. *Апресян В.* Правда и истина в русском языке / *Апресян В.* // Учительская газета. – 2010. – № 4. – Режим доступу: www.ug.ru/archive/30184 2. *Дзюба І. М.* Тарас Шевченко. Життя і творчість. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – 718 с. 3. *Конкордація поетичних творів Т. Шевченка* / Ред. і упор. О. Ільницького, Ю. Гавриша. – Т. 1–4. – Едмонтон -Торонто, 2001. 4. *Мамич М. В.* Концепти правда-неправда в українській літературній мові: семантико-стилістичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. – Одеса, 2002. – 16 с. 5. *Пустовіт Л. О.* Словник української поезії другої половини ХХ століття: семантико-функціональний аспект: Монографія / Упорядники В. І. Матюша та ін. – К.: УНБЦ "Рідна мова", 2009. – 243 с. 6. *Словник мови Шевченка.* В 2-х томах. – К.: Наукова думка, 1964. – Т. 2. – 566 с. 7. *Словник української мови:* В 11 т. – Т. 7. – К.: Наукова думка, 1976. – 723 с. 8. *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2 т. / [за ред. Л. Л. Гумецької].* – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1978. – 591 с. 9. *Фізер Дж.* Філософія чи філо-софія Тараса Шевченка? // Слово і час. – 1990. – № 5. – С. 33–40. 10. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: Є. П. Кирилюк та ін. – К.: Наук. думка, 1989. – Т. 1. – 528 с. 11. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: Є. П. Кирилюк та ін. – К.: Наук. думка, 1989. – Т. 2. – 592 с.

**О. Мацько, канд. філол. наук, доц.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка**

ЛІНГВОКУЛЬТУРЕМА "ОРЕЛ" У ПОЕТИЧНІЙ ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті розглядається лінгвокультурема "орел" у фольклорно-поетичному та мовностилістичному аспектах, визначається її особлива роль у поетичній творчості Тараса Шевченка.

Ключові слова: лінгвокультурема, поетика, вербалізація художнього образу.

В статтє рассматривается лингвокультурема "орел" в фольклорно-поэтическом и лингвостилистическом аспектах, определяется ее особая роль в поэтическом творчестве Тараса Шевченко.

Ключевые слова: лингвокультурема, поэтика, вербализация художественного образа.

Lingvocultural unit "eagle" and it's special part in poetry of Taras Shevchenko is analyzed in this article from the point of folk-poetical stylistic aspect.

Key words: *lingvocultural unit, poetry, image verbalization.*

Лексема **орел** має основне значення "великий хижий птах родини яструбових, що водиться в горах або степах різних частин світу" [3, 679]. На атрибутивних і предикативних ознаках (великий, хижий) носія цього номену розвинулись два наступні переносні значення: "про сильну, мужню людину" та – символічне – "герб із зображенням цього птаха". Останнє втілюється в матеріальний знак геральдики – символ переможності, величчя, непорушної державності – у гербах і на грошових монетах королівств, імперій, держав.

Лінгвокультурема **орел** (цар птахів) сформувалася на основі багатовікового народного досвіду спостережень за птахами (їх формою, розміром, кольором, характером, місцем і способом життя, поведінкою та ін.), на міфологічній [6, 43], релігійній, апокрифічній традиціях, на фольклорних і літературно-мистецьких уявленнях та образах. В результаті з'явилася можливість розглядати смислову багатозначну структуру лінгвокультуреми **орел** у вертикальному контексті мовних і позамовних впливів.

Антропоморфізація ознак сил і явищ природи, в тому числі і пташиного світу, диференціювала уявлення людей про птахів не без участі соціального чинника, точніше закріпила його за ними. В результаті *ластівка* стала берегинею людської оселі, Божою птахою, *лелека* – жаданим дитинним птахом, *дятел* – символом наполегливості, трудівником, *журавлі* – журбою, *зозуля* – трагічною жіночою долею, *яструб*, *шуліка* – хижак, руйнівник, *круки і ворони* – прокляттям, чорними силами, *сова, сич і пугач* – передвісниками горя, віщунами нещастя. Ці домінантні ознаки культурного сегменту лексем закріпилися уявною проекцією кращих рис птаха на кращі ознаки та дії людини і широко реалізовані в українському фольклорі. Вони є невичерпними, але є й інші, супровідні, близькі або й протилежні (*сова* – як мудрість, так і зловісність), бо підтримуються позамовною дійсністю.

Символічні значення виникають на асоціативних поєднаннях реального й ідеального, на інтерпретації ідеального через знак (засобом знака) іншого реального, в якому є щось схоже, близьке, уявне, здатне викликати асоціації.

Низкою ознак у зовнішньому вигляді і способі життя **орел** виокремлюється серед інших диких птахів. Це відобразилося в українських легендах і переказах про диких птахів, зокрема в легенді про те, як Бог призначив орла королем та в легенді про орла-царя: "**Орел не тільки цар-птах. Орли пішли з царів, через що зображення ор-**

лів і досі карбують на царських печатках (Ушицький повіт). Орла бити не можна. Мисливець, перш ніж вистрелити в орла мусить спитати у нього тричі: чи він нажився на світі? Якщо нажився, то він подивиться прямо на мисливця, а коли ще не нажився, то відвернеться від нього" [2, 370].

В українських народних піснях **орел** позначається як образна асоціативна паралель до сина, нареченого, коханого чоловіка: "*Сизокрилий орле, / Високо літаєш, / Чи далеко мого сина / У війську видаєш?" [10, 499]; "Кукіль вона вибирає / Та й на сонце поглядає, / Чи високо соколенька / Із орлами літає" [10, 450]; "Куди їдеш-од'їжджаєш, / Ти ж мій сизий орле, / А хто ж мене, молодую, / До серця пригорне?" [10, 442].*

У "Словнику української мови" Бориса Грінченка подано ціле гніздо словникових статей до лексеми **орел** (15) зі споріднених слів із зазначенням граматичних форм: орёл, орлан, орленя, орлий, орлик, орлінний, орловий, орлиця, орлиця, орловий, орлонько, орлюк, орля, орляка, орлячий [8, 62–63]. Це свідчить про те, що в українській мові XIX століття лексико-семантичне поле лексеми **орел** було ширшим і продуктивним.

В українській, російській, польській культурних традиціях, зокрема в романтичній, **орел** є символом, що охоплює цілий комплекс позитивних значень: мужності, сили, рішучості в досягненні мети, високої влади, в захисті і обороні вітчизни.

Античну традицію використання лексеми **орел** спостерігаємо в релігійно-філософській та літературній творчості Григорія Сковороди. У трактаті "Нѣсколько символов, сирѣчь или таинственных образов, из языческой богословіи" філософ виділяє символ **орел**: "*Яко орел покрыл гнѣздо*" (в українській адаптації "*Як орел прикликав гніздо своє...*"), що означало здобути і відчувати вічну радість так швидко і надійно, як це міг би зробити орел, що швидко ширяє в небі [4, 398].

У другій пісні збірки "Сад божественних пісень" символ **орел** має значення: "*Спѣши ж во вічну радость крыльми умными отсель, / Ты там обновиш радость, как быстропарий орел*" [7, 5].

Найвиразніше лінгвокультурологічна народнопісенна традиція використання лексеми **орел** виявилася у поетичній творчості Тараса Шевченка. Це можна простежити в горизонтальному контексті його творчості. Закличною емпатією пронизані рядки із традиційним звертанням *сизий орле* у кількох творах Т. Шевченка. Наприклад, у поезії "Н. Маркевичу" (етнографу, поету, автору п'ятихотньої "Истории Малоросии" і романтичних "Украинских мелодий") через пісенну емотивну форму звертання уславлюється бандурист-співець, його пісня має силу і крила, йде у народ:

*Бандуристе, **орле** сизий!
Добре тобі, брате:
Маєш **крила**, маєш **силу**,
Є коли **літати** [11, 127].*

До видатного українського прозаїка Г. Квітки-Основ'яненка в поезії "До Основ'яненка" Т. Шевченко звертається таким образним висловом: **орле сизий**:

*Утни, батьку, **орле** сизий!
Нехай я заплачу,
Нехай свою Україну
Я ще раз побачу [11, 121].*

В поезії "А. О. Козачковському" Т. Шевченко говорить до свого вірного друга, переяславського лікаря Андрія Козачковського словами:

*Ось, слухай же, мій голубе,
Мій **орле**-козаче!
Як канаю я в неволі [12, 58].*

Лінгвокультуремою **орел** увиразнений і художній образ хороброго отамана Гамалії, ватажка морських походів запорожців, який визволив із неволі не одну тисячу козаків-бранців:

*Пливуть співаючи; пливе
Позад завзятий Гамалія:
Орел орлят мов стереже [11, 238].*

Цей же образ нескореного орла є основним і в поемі "Тарасова ніч":

*Обізвавсь Тарас Трясило
Віру рятовати,
Обізвався **орел** сизий,
Та й дав ляхам знати! [11, 86].*

У вступній частині поеми "Гайдамаки" поет спрямовує свої поетичні твори-думи, як сильних птахів, в Україну з надією, що там знайдеться щира душа, яка привітає їх:

*Сини мої! **орли** мої!
Летить в Україну –
Хоч і лихо зустрінесться,
Так не на чужині [11, 129].*

У поемі "Гайдамаки" в тексті, де кобзар співає пісню про видатного козацького ватажка, організатора збройного виступу селян проти польської шляхти на Черкащині, а далі й на усій Правобережній Україні Максима Залізняка, Тарас Шевченко використовує саме образ **сизого орла** для характеристики козацької звитяги:

*Літа **орел**, літа **сизий**
Попід небесами;
Гуля Максим, гуля батько
Степами-лісами.
Ой літає **орел сизий**,
А за ним орлята;
Гуля Максим, гуля батько,
А за ним хлоп'ята.
Запорожці ті хлоп'ята,
Сини його, діти;
Отакий-то наш отаман,
Орел сизокрилий! [11, 152].*

В уяві поета уособлюється думка, вона також сягає так високо й широко, як це доступно тільки сизокрилому **орлу**:

*А думка край світа на хмарі гуля.
Орлом сизокрилим літає, ширяє.
Аж небо блакитне широкими б'є,
Спочине на сонці... ("Перебендя") [11, 111].*

У присвяті чеському просвітителю, поету, етнографу, мовознавцю Павлу-Йосефу Шафарику до поеми "Єретик" Т. Шевченко вживає прикметник **орлім** до іменника око, таким чином використовуючи метонімічне перенесення:

*Прозрів еси
В попелі глибоко
Огонь добрий смілим серцем,
Смілим **орлім оком!**
І засвітив, любомудре.
Світоч правди, волі... [11, 288].*

Цією ж стилістичною характеризує поет і основного героя поеми – великого чеського вченого, богослова-проповідника, ректора Празького університету, що не схилився перед мракобіссям католицької інквізиції:

*Мов кедр серед поля
Ливанського, у кайданах
Став Гус перед ними!
І окинув нечестивих
Орліми очима [11, 293].*

Закінчується поема моральною перемогою спаленого Яна Гуса, що передано знову завдяки використанню образу **орла**, який протиставлює **воронам** та **гусам**:

*Аж здригнулись мури,
Як згадали, що у Празі
Загелкали **гуси**
Та з **орлами** летять битися [11, 292].*

*Отак Гуса
Ченці осудили,
Запалили... Та Божого
Слова не спалили,
Не вгадали, що вилетить
Орел із-за хмари
Замість **гуся** і розклює
Високу тіару.
Байдуже їм, розлетілись,
Мов тії **ворони**,
З кровавого того свята [11, 295].*

У поезії "Заступила чорна хмара" порівняння "мов **орел**" сповнене великого захоплення і щирого співчуття до трагедії дуже талановитої, героїчної людини, державного діяча, гетьмана Правобережної, а потім і Лівобережної України Петра Дорошенка:

*Мов **орел** той приборканий,
Без крил та без волі,
Знеміг славний Дорошенко,
Сидячи в неволі... [12, 166].*

У присвяченій княжні Варварі Рєпніній поемі "Тризна" рядки з 196 по 204 пронизані вершинною загадковою експресією романтичності. В ній відчувається громадянський пафос служіння високим благородним ідеям, вітчизні, друзям, готовність до самопожертви. Це відповідало настроям Т. Шевченка і його друзів, очевидно тому ці уривки довгий час поширювалися в рукописних списках. Кульмі-

нація романтичної експресії досягає апогею у зіставленні польоту **орла** і серця чистої **голубки**:

*Без малодушной укоризны
Пройти мытарства трудной жизни,
Измерять пропасти страстей,
Понять на деле жизнь людей,
Прочесть все черные страницы,
Все беззаконные дела...
И сохранить полет **орла**
И сердце чистой **голубицы**! [11, 244].*

Відомий дослідник творчості Тараса Шевченка і його біограф Павло Зайцев докладно описав у книзі "Життя Тараса Шевченка" перебування поета у палаці князя Миколи Рєпніна-Волконського в Яготині у жовтні-листопаді 1943 року та його щире дружбу з княжною Варварою. В один із вечорів Т. Шевченко прочитав у салоні поему у присутності Капніста й інших гостей та подарував княжні автограф. Його захоплення доброчестям і висока оцінка "житейського героїства" княжни були правдивими, про що свідчать рядки: "О добрий ангеле! Ти укріпив захитану в мені недосвідом віру в існування святих на землі".

Є в поезії Т. Шевченка слововживання **орел** із пейоративною конотацією несправедливої, грубої, темної, руйнівної, тиранічної сили. Це спостережено у вступі до поеми "Кавказ":

*Споконвіку Прометей
Там **орел** карає,
Що день Божий добрі ребра
Й серце розбиває [11, 343].*

Титан, богоборець Прометей украв у богів Олімпу вогонь і віддав людям. За це його карає хижак орел. Тирани завжди чинять розправу з людинолюбцями. Міфологемами **Прометей** і **орел** зреалізовано в поетичному тексті це протистояння.

У поемі "І мертвим, і живим, і ненародженим в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє" також вжито лексему **орли** з пейоративною саркастичною конотацією, яка виникла в результаті трансформації семного складу на асоціативному рівні. Тавруючи самодержавство, поет написав:

*Ох, якби те сталось, щоб ви не вертались,
Щоб там і здихали, де ви поросли!..
І люди б не знали, що ви за **орли**,
І не покивали б на вас головою [11, 349].*

Лінгвокультурема **орел** з'являється у текстах Т. Шевченка як певна композиційна вершина – вербалізований знак найвищого захоплення, враження, напруження, розв'язки. У поезії Т. Шевченка політ **орла** – це як вивільнення з пут життя у простір волі, де образ ліричного героя сам собі пан і господар долі. Саме цим сформувалася романтична конотація лінгвокультуреми **орел** і закріпилася як стилістична норма в сучасній українській мові.

Як стилістема високого експресивного стилю слово **орел** не зафіксоване у фразеології української мови, не зазначене у Фразеологічному словнику української мови (вид. 2-е. – К., 1999), а це свідчить про те, що в сучасній поетичній мові ця лінгвокультурема не є настільки актуальною, як це спостерігалось в романтичний період розвитку літератури.

Лексико-стилістичний аналіз поетичних контекстів із використанням лексем **орел**, **орлята**, **орлій** показує, що у творчості Тараса Шевченка вони вжиті у руслі романтичної традиції XIX століття – як західноєвропейських, так і українських поетів (П. Куліш, Є. Гребінка, Л. Боровиковський, А. Метлинський) – для звеличення героїчних особистостей українського національно-визвольного руху, для уславлення високих духовних устремлінь, мужності та незборимої сили. І це значно збагатило та розширило культурний зміст лінгвокультуреми **орел** в українській мові загалом.

1. *Concordance to the Poetic Works of Taras Shevchenko* Edited and Compiled and Compiled by Oleh S. Ilnytskyj, Georg Havrysh. – Volume Two. – Shevchenko Scientific Society, USA, New York. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press. Edmonton-Toronto. 2001 – 1554 p. 2. *Булашев Г.* Український народ у своїх легендах, релігійних легендах та віруваннях. – К., 1992. – 371 с. 3. *Великий тлумачний словник української мови* / Укл. головний ред. Т. В. Бусел. – К., 2002. – 1440 с. 4. *Вербга Г.* Ключ до християнської філософії Григорія Сковороди (Сковорода і Біблія. Путівник). – Тернопіль, 2007 – 398 с. 5. *Гайдук С.* Символіка образу **орла** у поетичній творчості українських і російських романтиків // *Мова. Культура. Взаєморозуміння*: Зб. наук. пр. – Дрогобич: Коло. – 2011. – С. 176–186. 6. *Селіванова О. О.* Міфологемна мотивація номінативних одиниць / *Мовознавство*. – 2006. – № 6. – С. 41–51. 7. *Сковорода Г. С.* Повне зібрання творів: у 2-х т. – Т. 1 – К., 1973. – 531 с. 8. *Словарь української мови*. Зібр. ред. ж. "Кієвская Старина" / Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. – Т. 1. – К., 1907. – С. 62–63. 9. *Словник мови Шевченка*. В двох томах. – К.: Наукова думка, 1964. – 566 с. 10. *Українські пісні* / Укл. О. В. Зав'язкін. – Донецьк, 2003 – 512 с. 11. *Шевченко Тарас* / Тарас Шевченко. Зібр. тв. у 6-и т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 2003. – 784 с. 12. *Шевченко Тарас* / Тарас Шевченко. Зібр. тв. у 6-и т. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2003. – 784 с.